

Галузь наук: психологічні

УДК 159.9:37.015.3

Олександренко К.В.

(м. Хмельницький)

*Іншомовна комунікативна компетентність як один із аспектів
реалізації професійно-особистісного потенціалу майбутнього*

Вступ. Дія соціально-перцептивних механізмів, їхнє місце у системі іншомовної взаємодії визначається сутнісними характеристиками іншомовної комунікативної компетентності, розвиток якої відбувається в результаті інтерсуб'єктної взаємодії. Сам термін "соціальна перцепція", введений у 1947 р. Д. Брунером, спочатку позначав залежність перцептивних процесів від минулого досвіду суб'єкта, його цілей, намірів, очікувань, але незабаром під соціальною перцепцією стали розуміти сприйняття соціальних суб'єктів - особистостей, груп, спільнот, тобто "пізнання іншого", що є, як зазначає О.О. Бодальов, обов'язковим елементом будь-якої спільної діяльності: "Від того, як люди відображають і інтерпретують вигляд і поведінку та оцінюють можливості один одного, багато у чому залежить характер їхньої взаємодії і результати, до яких вони приходять у спільній діяльності" [1, с. 12]. Звідси видно, що соціально-перцептивні механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності безпосередньо опираються на соціально-психологічні механізми і, у свою чергу, служать основою для актуалізації комунікативних механізмів іншомовної взаємодії. До них належать: ідентифікація, емпатія, соціально-психологічна рефлексія, стереотипізація та інші. Взаємна кореляція активності і цілеспрямованої діяльності майбутнього фахівця реалізується за допомогою механізму зворотного зв'язку. Даний механізм є переломленням одного із універсальних механізмів функціонування систем у призмі соціально-психологічних і, більш конкретно, соціально-перцептивних процесів і взаємодій. Визнання універсальності дії механізмів зворотного зв'язку знайшло відображення як один із методологічних принципів психології.

Як зазначає А.О. Деркач, принцип зворотного зв'язку має свій конкретний зміст: виражаючись, об'єктивуючись у житті, професії, спілкуванні, особистість одержує не лише результати цієї об'єктивації – результати праці, оцінки людей, зайняту посаду у кар'єрі. Вона сприймає себе у новій якості - втілений у формах свого життя, своєї діяльності. Цей не вимірний ні соціально, ні професійно результат краще за інших дає їй показники успішності, продуктивності своїх дій. Іноді зовсім невелике досягнення набуває для нас великого життєвого сенсу [2]. При цьому він особливо підкреслює, що механізм зворотного зв'язку аж ніяк не є тотожним механізму "підкріплення", виділеному в рамках біхевіористської психології. На відміну від зовнішнього "підкріплення", зворотній зв'язок характеризується глибоким особистісним смыслом, що у суб'єктивному плані виступає для людини найбільш вагомим, остаточним підтвердженням правильності обраного шляху, тим самим стаючи джерелом діяльності активності особистості.

Врешті решт механізм зворотного зв'язку, що проявляється в процесі розвитку іншомовної комунікативної компетентності майбутнього фахівця, служить самопізнанню і самореалізації особистості, у той же час розкриваючи опосередкований соціальною перцепцією характер цих процесів і представляючи одну із внутрішніх пружин динамічного розвитку Я-концепції фахівця. Це пояснює тісний зв'язок механізму зворотного зв'язку із механізмом реалізації професійно-особистісного потенціалу майбутнього фахівця через самореалізацію в іншомовній комунікативній компетентності. Даний механізм за своїм змістом тісно пов'язаний з одним із конкретних методологічних принципів психологічного дослідження, а саме: із принципом потенційного та актуального, імпліцитного та експліцитного. Цей принцип був розвинений у працях С.Л. Рубінштейна як результат науково-психологічної інтерпретації відповідного загальнофілософського принципу [3], що дозволив вже у рамках загальної психології розглядати особистість як проєктивну, перспективну систему, що не вичерпується наявними даними [4].

Мета статті. Механізм реалізації професійно-особистісного потенціалу майбутнього фахівця через реалізацію (самореалізацію) в іншомовній комунікативній компетентності як один із соціально-перцептивних механізмів забезпечує принципово необмежений потенціал оптимізації за всіма виділеними нами вище критеріями і показниками. До числа факторів, що обумовлюють взаєморозуміння і співробітництво між людьми у комунікативній діяльності, слід віднести і ті способи або прийоми, за допомогою яких досягається розуміння однією людиною іншої. Основними серед них є механізми ідентифікації, емпатії і соціальної рефлексії. Ідентифікація являє собою такий спосіб пізнання іншого, при якому припущення про внутрішні стани іншого будується на основі спроби поставити себе на його місце. При ідентифікації відбувається уподібнення себе іншому. В результаті ідентифікації засвоюються норми, цінності, установки, поведінка, смаки, звички осіб, які відображаються або сприймаються. Афективною формою ідентифікації є емпатія. Якщо при ідентифікації стани іншої людини визначаються на основі раціональної інтерпретації, то при емпатії такою основою є співпереживання, співчуття, співучасть. Ю.М. Ємельянов та Т.С. Яценко вважають емпатію емоційним резонансом на переживання іншого [5-6]. Емпатійні властивості людини, її здатність до емоційного співпереживання, співчуття і відгук на психічні стани іншої відіграють суттєву роль у комунікативній діяльності майбутнього фахівця, впливають на результати навчання і професійної діяльності.

Результати дослідження. Для вивчення розвитку емпатійних властивостей у майбутніх фахівців експериментальних і контрольних груп було виконано спеціальне дослідження. На відміну від існуючої точки зору, при якій емпатія зводиться лише до емоційного співпереживання або співчуття однієї людини іншій, ми вважаємо, що емпатія має ту ж структуру, що і спілкування у цілому, і містить у собі, таким чином, емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти. Як афективний компонент виступає процес співпереживання, в основі якого лежить механізм емоційної ідентифікації, тобто переживання

людиною тих же емоційних станів і почуттів, що й іншою людиною. Когнітивною формою емпатії є співчуття або особистісна рефлексія, що представляє собою здатність до розуміння емоційного стану і почуттів іншої людини, переживання однією людиною почуттів і емоцій іншої. Поведінкова сторона емпатії проявляється у реальному сприянні іншим людям, у стійких формах поведінки і вчинках, обумовлених рівнем морального розвитку особистості.

Різні форми розвиненості емпатії можуть проявлятися і формуватися в процесі спілкування лише за умови загальної позитивної установки людини щодо інших людей. Але й цієї умови недостатньо для організації справді людських взаємин із людьми, оскільки емпатія може мати егоїстичну та альтруїстичну спрямованість, тобто вона може бути використана людиною як у власних інтересах, так і заради інтересів іншої людини. Саме у тісній залежності емпатії від рівня моральної свідомості і розвитку криється специфіка емпатії. Відсутність або наявність у тому або іншому ступені розвитку основних складових емпатії - емоційної ідентифікації, особистісної рефлексії, поведінкових реакцій і загальної позитивної установки на людей виступали у нашому дослідженні як критерії виявлення і фіксації емпатійних властивостей у майбутніх фахівців, розвиток іншомовної комунікативної компетентності (іншомовного спілкування), які здійснювалися з використанням різних методик навчання іноземної мови. Для діагностики різних форм розвиненості емпатії в іншомовному спілкуванні використані дві взаємодоповнюючі методики – "Незакінчені речення" і "Заверши ситуацію" (С.Б. Борисенко, 1988). За допомогою першої методики фіксувалися малоусвідомлювані форми прояву емпатії у звичайних життєвих ситуаціях, за допомогою другої – усвідомлення людиною власних емпатійних проявів у навчальних ситуаціях. Методики дозволили виявити ступінь вираженості кожного із чотирьох вищезгаданих компонентів емпатії в іншомовному спілкуванні. Індивідуальні варіації за ступенем вираження різних компонентів форм розвиненості емпатії дозволили виділити у майбутніх фахівців дев'ять

типологічних груп розвиненості емпатії. Для визначення взаємозв'язку форми розвиненості емпатії від рівня розвитку іншомовної комунікативної компетентності було проведено спеціальне дослідження, у якому взяли участь майбутні фахівці, що володіють високим і низьким рівнем розвитку іншомовної комунікативної компетентності (24 і 26 чоловік відповідно). Під час дослідження із використанням методик "Незакінчені речення" і "Заверши ситуацію" для майбутніх фахівців з високим і низьким рівнем розвитку іншомовної комунікативної компетентності були встановлені відповідні їм форми розвиненості емпатії.

Аналіз результатів дослідження показує, що для майбутніх фахівців з високим рівнем розвитку іншомовної комунікативної компетентності характерні розвинені форми емпатійного процесу, майбутні фахівці з низьким рівнем розвитку іншомовної комунікативної компетентності мають в основному нерозвинену форму емпатії. Таким чином, можна зробити висновок про взаємозв'язок рівня сформованості іншомовної комунікативної компетентності з формою розвиненості емпатії майбутнього фахівця: чим повніший емпатійний процес, тим вищий рівень розвитку іншомовної комунікативної компетентності.

В експериментальних групах у процесі розвитку іншомовної комунікативної компетентності застосовувався проблемно-комунікативний підхід, а в контрольних – традиційний. Коротко охарактеризуємо виділені типи розвиненості емпатії у майбутніх фахівців КГ1 і ЕГ1 наприкінці навчання. Крайні форми розвиненості емпатійного процесу - розвинений і нерозвинений - зустрічаються у майбутніх фахівців контрольної групи однаково часто і складають стосовно загальної кількості випробуваних відповідно 14,28% і 18,34%. Для майбутніх фахівців експериментальної групи навчання характерне зміщення у сторону розвиненого емпатійного процесу 8,17% і 24,48%. Частина вибірки майбутніх фахівців, що залишилася, розподілилася за іншими сімома групами з "урізаними", неповними формами розвиненості емпатії. Найбільш чисельною з них є група "Свідомо емпатійних" (12,24% для контрольної,

16,32% для експериментальної групи) і група "Добряків" (10,21% для обох груп). Фахівці зі свідомо-емпатійним типом характеризуються вираженням усіх компонентів розвиненості емпатії, крім емоційної ідентифікації. Особливо сильно в осіб цієї категорії виражена особистісна рефлексія. На відміну від них фахівці-добряки мають стійку позитивну установку до інших людей, але при цій загальній позитивній спрямованості на іншу людину у "добряків" слабо виражені всі основні компоненти розвиненості емпатії – співпереживання, співчуття і сприяння. Дещо менші групи утворюють фахівці трьох типів розвиненості емпатії - "Інтелектуальні егоїсти" (8,17% і 6,13%), "Емоційні егоїсти" (8,17% і 6,13%) і "Інтуїтивні альтруїсти" (10,21% і 14,28%). Інтелектуальні егоїсти характеризуються розвиненими рефлексивними здібностями, слабо вираженими механізмами емоційної ідентифікації, домінуванням егоїстичних форм поведінки щодо інших людей. Представники групи емоційних егоїстів, у свою чергу, відрізняються розвинутою здатністю "заражатися" емоціями іншої людини, але разом із тим мають слабкі рефлексивні здібності, а також низьку готовність до реального сприяння іншій. Інтуїтивні альтруїсти теж виділяються слабким розвитком особистісної рефлексії, але на тлі розвинених форм емоційної ідентифікації, співучасті і загальної позитивної установки на людей.

Нечисленними є решта два типи розвиненості емпатії "Виховані" (8,17% і 4,08%) і "Бездіяльно-емпатійні" (по 10,21%). Виховані, рафіновані фахівці взагалі не здатні до демонстрації сприяння. У них слабо розвинені процеси емоційної ідентифікації, рефлексивні здібності, відсутня позитивна установка на іншу людину. Для фахівців "бездіяльно-емпатійного" типу характерний слабкий розвиток поведінкового компонента. Особи з даною формою розвиненості емпатії не в змозі здійснювати реальне сприяння і допомогу іншій людині. У цілому можна побачити, що перші чотири типи емпатії в порядку згадування їх у таблиці, які складають всі разом 38,79% і 24,51% від загального числа відповідно, представлені майбутніми фахівцями контрольної та експериментальної груп із нерозвиненими формами емпатії. Останні чотири

типи, що складають 51% і 65,29% відповідно, становлять майбутні фахівці контрольної та експериментальної груп з повністю або частково розвиненими формами емпатії. Проміжне положення між розвиненими і нерозвиненими формами емпатії займають "добряки" (10.21 % у кожній групі). Крім того, виявлено, що в ході експерименту значно розвиваються та активізуються емпатійні можливості студентів експериментальних груп. Для оцінки вірогідності зрушень по кожній з пар структурних компонентів і розвиненості форм емпатії в іншомовному спілкуванні був проведений аналіз розвитку форм емпатії у майбутніх фахівців експериментальних (ЕГ1, 2 - 25 і 24 чоловіки відповідно) і контрольних груп (КГ1.2 - 24 і 25 чоловік відповідно) з використанням критерію G знаків. В ході лонгітюдного дослідження структурних компонентів емпатії: загальної позитивної установки, емоційної ідентифікації, особистісної рефлексії, поведінки (сприяння) була підрахована кількість позитивних, негативних і нульових зрушень по кожній шкалі у кожній із вибірок.

Одним із найважливіших механізмів для сфери саморегуляції є рефлексія. У принципі рефлексія являє собою метамеханізм. Щодо розглянутого питання рефлексія - це механізм відображення особистісних смислів і принципів дії шляхом встановлення зв'язків між конкретною ситуацією і світоглядом особистості, що лежить в основі самоконтролю і саморегуляції особистості у спілкуванні та у діяльності. Саме рефлексія виводить людину із сьогоденного тимчасового простору, змушуючи її звернутися до минулого з метою аналізу того, що вже відбулося, з боку, ззовні, перебуваючи "над ситуацією". Робота рефлексивного механізму пов'язана з виконанням двох основних функцій: контрольної і конструктивної. Контрольна функція рефлексії проявляється в активізації рефлексії лише як механізму відображення або при використанні результатів відображення для самоконтролю у діяльності або спілкуванні. Конструктивна функція рефлексії має на увазі активізацію рефлексії для включення її в процеси саморегуляції у діяльності, спілкуванні і поведінці. Тобто контрольна функція рефлексії дозволяє з точністю використовувати як

взірець відомі особистості, еталони; конструктивна має на увазі можливість їхнього переконструювання.

Кожна людина має своєрідну структуру рефлексивного механізму, що формується протягом всього її життя. Формування структури відбувається у двох основних видах (предметному і соціально-психологічному) і за принципом рівневої організації. Тобто освоєння вищого рівня рефлексії можливо лише при високій ефективності на попередньому. Можливості рефлексивного механізму змінюються, тому що обсяг інформації і практичного досвіду наростає протягом життя людини, а робота рефлексивного механізму багато у чому визначається якісним рівнем тих еталонів, які людина залучає для рішення завдань самоконтролю і саморегуляції. Саме тому з роками, з віком приходить життєва мудрість. Якщо однієї події мало для глобальних висновків, то цілий ланцюг їх дає гарну основу для тих або інших висновків.

Освоєння рефлексії у різних видах відбувається неоднаково. У предметній сфері - від контрольної функції до конструктивної. Людина спочатку вчиться контролювати свою діяльність за певним зразком (спочатку зовнішнім, потім внутрішнім і, нарешті, уявленнями про зразок). Досягнувши вищого рівня, рефлексуючий може перебудовувати зразки, на які опирається, на власний розсуд. У соціально-психологічній сфері логіка розвитку рефлексивного механізму зворотна: спочатку людина пізнає свій власний психічний світ і світ людських взаємин, а потім вже вчиться його контролювати. Досягнення вищих рівнів в одній сфері не гарантує гарні результати при активізації рефлексії іншого виду. Людина може прекрасно справлятися із власною роботою, при цьому зовсім неправильно розуміючи сформовану довкола неї ситуацію соціальних взаємин. Але на певних етапах можна підмінити соціально-психологічну рефлексію предметною. Якщо не складаються відносини з колективом, не виходить "полюбовного" вирішення конфлікту слід відволіктися, вийти із ситуації, поглянути на неї з боку, переглянути власні дії, і до певного часу оцінювати себе та інших лише як професіоналів, довіряючи діловим критеріям замість особистісних. Майбутні

фахівці більше прихильні до викладачів, які розуміють і люблять свій предмет. Тому, якщо спілкування на довірчому рівні не виходить, потрібно відстоювати себе у першу чергу як професіонала.

Предметна рефлексія у цьому плані – перший помічник. Однак, часта активізація контрольної функції предметного виду рефлексії у дійсності призводить до підвищення ефективності при вирішенні завдань будь-якого плану. А от використання контрольної функції соціально-психологічної рефлексії може по-різному позначатися на результатах виконання завдань. Ефективність активізації такого виду рефлексії визначається рівнем розвитку соціально-психологічної рефлексії. Адекватність відображення власного психічного світу служить запорукою адекватного розуміння інших людей і взаємин, що складаються у спілкуванні та у діяльності. Тобто зупинка у діяльності, викликана активізацією соціально-психологічної рефлексії, встановленням зв'язків між ситуацією спілкування і світоглядом особистості нової людини, яку ми зустрічаємо, відразу змушує нас відносити її до певної категорії і будувати свою поведінку відповідно до сформованих стереотипів. Психологи розрізняють три типи установки на сприйняття іншої людини: позитивна, негативна та адекватна. При позитивній установці ми переоцінюємо позитивні якості і даємо людині великий аванс, що проявляється у неусвідомлюваній довірливості. Негативна установка призводить до того, що сприймаються в основному негативні якості іншої людини, що виражається у недовірливості, підозрливості. Найкраще, звичайно, адекватна установка на те, що у кожного є як позитивні, так і негативні якості. Головне, як вони збалансовані та оцінюються самою людиною. Наявність установок розглядається як неусвідомлювана схильність сприймати та оцінювати якості інших людей. Ці установки лежать в основі типових перекручувань уявлень про іншу людину. Відомими механізмами, що перешкоджають розвитку іншомовної комунікативної компетентності у сфері міжособистісної взаємодії, є: ефект ореола, інерційності, послідовності, стереотипізації та інші [7].

Відповідно до роботи цих механізмів вирішення соціально-перцептивних завдань детермінується не лише логікою особистісної реальності (індивідуальними особливостями партнера), скільки настроєм суб'єкта або його ставленням до пізнаваної особи. В результаті формується неадекватне сприйняття людини. "Ефект ореола" - вплив загального враження про людину на сприйняття та оцінку окремих властивостей її особистості. Якщо в групі або у викладача склалася думка про людину, що вона дуже гарна, то її поганий вчинок розцінюється як випадковість. І, навпаки, якщо всі вважають людину поганою, то гарний вчинок цієї людини також оцінюється як випадковість. Цей ефект дуже часто заважає адекватно сприймати людей і створює умови, при яких здібні та яскраві індивідуальності зовсім не можуть працювати у даній групі, тому що гарні недооцінюються, а погані переоцінюються. "Ефект послідовності" - на судження про людину щонайбільший вплив справляють відомості, пред'явлені про неї у першу чергу. Звичайно той, хто хоче нашкодити людині, довідавшись про неї щось негідне і навіть не перевіривши інформацію, біжить про це розповідати. Виправдуватися і доводити, що все було не так, на такому несприятливому тлі важко і безперспективно. Дуже розповсюдженим є ефект "авансування" - людині приписують неіснуючі позитивні якості, а стикаючись із її неадекватною уявленням поведінкою, засмучуються. Ще один ефект - "судження про іншу людину за аналогією з собою", яким викликає очікування відповідної поведінки за нашою моделлю. Цей ефект дуже часто зустрічається і проявляється у невмінні людей прийняти точку зору іншої людини. Дейл Карнегі особливу увагу звертає на формування вміння поглянути на те, що відбувається, очами іншої людини, а не за звичайною схемою: я б так не зробив [8]. Звичайно, холерик не буде вести себе так, як меланхолік або флегматик, і неправильно цього чекати від нього. Дія всіх перерахованих вище механізмів забезпечує єдність елементів і рівнів розвитку іншомовної комунікативної компетентності.

Як і будь-які процеси, механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності можна описати як з боку їхньої цільової спрямованості, тих

видимих результатів, які досягаються за допомогою даних механізмів, так і з боку їхньої причинної обумовленості тими об'єктивними явищами і закономірностями, які лежать у їхній основі. У цьому проявляється багатоаспектність детермінізму – одного із фундаментальних філософських принципів і водночас одного із загальнометодологічних принципів психологічної науки. У загальфілософському розумінні детермінізм виступає як вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок і взаємообумовленість явищ матеріального і духовного світу. При цьому у сучасній філософії і методології науки детермінізм не зводиться лише до причинних зв'язків, а припускає різні форми взаємозв'язку явищ [9, С. 149].

Стосовно забезпечення в іншомовній взаємодії єдності елементів і рівнів, що реалізують функціонування особистості як цілого, то дане явище, безумовно, виступає як видимий ефект, який проявляється ззовні як результат дії описаного комплексного механізму, а з урахуванням специфіки принципу детермінізму у психології, зокрема, у визнанні пріоритету внутрішньої, суб'єктної детермінації над зовнішньою, - як ціль включення відповідного механізму. Але, у свою чергу, даний механізм у своєму розвитку опирається на відомий механізм каузальної атрибуції. У рамках концепції, запропонованої Г.Келлі, що отримала широке визнання у сучасній соціальній психології, каузальна атрибуція розуміється як інтерпретація суб'єктом міжособистісного сприйняття причин і мотивів поведінки інших людей в умовах неповної інформації [10]. Вивчення каузальної атрибуції впливає із констатації того факту, що люди, сприймаючи інших суб'єктів, не обмежуються лише одержанням спостережуваних відомостей ззовні, але прагнуть до відтворення максимально повного уявлення про особистісні якості суб'єкта, який сприймається, і які є причинами видимих проявів. В основі припущень про ці причини лежать ймовірні умовиводи, що опираються на індуктивну логіку, однак при цьому, як показують експериментальні дослідження, процес каузальної атрибуції відхиляється від логічних норм під дією суб'єктивних

факторів сприймаючого суб'єкта (мотиваційного або інформаційних) [11, С. 75-98].

Висновки. Описані соціально-перцептивні механізми, як і соціально-психологічні механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності як феномена інтерсуб'єктної взаємодії, діють в інтегративній єдності, що проявляється у взаємозалежності комплексних і елементарних соціально-перцептивних механізмів іншомовної взаємодії. При цьому інтеграція причинних і цільових механізмів досягається в рамках детермінізму як об'єднуючого принципу, що встановлює універсальний характер закономірних зв'язків явищ і процесів, які лежать в основі іншомовної взаємодії. У світлі цих положень інтегративні соціально-перцептивні механізми розвитку іншомовної комунікативної компетентності можна визначити як механізми реалізації принципу детермінізму на рівні сукупності соціально-перцептивних процесів, що знаходяться в основі іншомовної взаємодії. Оскільки мова служить універсальним засобом спілкування і вираження думки, вона ближче і тісніше пов'язана з процесами розуміння, бо коли говорять про іншомовне розуміння, то насамперед мають на увазі розуміння усного і письмового іншомовного мовлення.

Список використаних джерел

1. Бодалев А.А. Личность и общение. - М.: Педагогика, 1983. - 272 с.
2. Деркач А.А., Щербак С.Ф. Педагогическая эвристика: Искусство овладения иностранным языком. - М.: Педагогика, 1998. - 224 с.
3. Рубинштейн СЛ. Бытие и сознание. О месте психологии во всеобщей взаимосвязи явлений материального мира. - М.: Ин-т философии АН СССР, 1957. - 328 с.
4. Деркач А.А., Лазаренко В.С. Психология развития личности: развитие познавательных способностей. - Луганск: Шлях, 1998. - 176 с.
5. Емельянов Ю.Н. Активное социально-психологическое обучение. - П.: Изд-во ЛГУ, 1985. - 167 с.

6. Яценко Т.С. Психологические основы активной социально-психологической подготовки будущего педагога к общению с учащимися: Дис.д-ра психол. наук: 19.00.05. - К., 1989. - 359 с.

7. Бодалев А.А. Восприятие и понимание человека человеком. - М.: Изд-во МГУ, 1982. - 199 с.

8. Карнеги Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей. Перевод с английского. - К.: Наукова думка, 1990. - 221 с.

9. Философский энциклопедический словарь. - М.: СЭ, 1989. - 814 с.

10. Келли Г. Процесс каузальной атрибуции // Современная зарубежная социальная психология. - М.: Издательство Московского университета, 1984. - С. 127-137.

11. Андреева Г.М. Психология социального познания -М.: Слово, 2000. - 456 с.